

in: Hal van a testvérred?
Luther Kiadó, Bp, 2011

A „halálos” testvérgyűlölettől a „halálos” testvérszeretetig

A Bibliától Shakespeare-ig és vissza

► FABINY TIBOR

Az alábbiakban arra teszünk kísérletet, hogy rámutassunk egy motívumra, amelyre a példák bőséges tárházát találhatjuk mind a Bibliában, mind Shakespeare drámáiban. Ez pedig a testvérrivalizáció, a testvérharc és a sokszor gyilkosságba is torkolló testvérgyűlölet témája.¹ Először felvillantjuk a bibliai és a shakespeare-i példákat, majd tanulmányunk második felében egy drámai epizód elemzésével próbáljuk meg azt a bibliai és teológiai felismerést illusztrálni, hogy bármennyire is archetipikus, a génjeinkben kódolt és talán generációkon is keresztül átörökített, a tudatalattinkban hordozott indulatnak tűnik a testvérgyűlölet, az mégsem szükségszerűen visszafordíthatatlan. Az *Ahogy tetszik* című Shakespeare-dráma tanulmányunk második felében elemzett epizódja majd azt jeleníti meg, hogy a mélyről, alulról fakadó emberi, „természetes” gyűlöletet csak a „nem természetes”, felülről származó szeretet győzheti le; a *pneuma* hatalma ugyanis erősebb a *pszichikum*nál. Ebből a betegségből – mert arról van szó – ugyanis van gyógyulás, mert egy halál már legyőzte az utolsó ellenséget, a halált.

¹ FABINY 2002, 35–47. o.

Lássuk először a jól ismert bibliai példákat! Mózes első könyve, a Genézis tálcán nyújt számunkra egy archetipikus „drámasorozatot”. Amíg a bűneset az Édenkertben vertikális jellegű volt, s az Isten–ember kapcsolatra vonatkozott, Kain és Ábel történetében a bűn immár a testvérgyilkosság formájában horizontális jellegűt ölt. A testvérgyilkosságot megelőzte a testvérrivalizáció, a testvéririgység és a testvérgyűlölet. A rivalizációból lett irigység, az irigységből gyűlölet, a gyűlöletből gyilkosság. Kain bélyeggel megjelölve bolyong a világban. A megölt Ábelt majd Sét helyettesíti, az ő utódai viszik tovább a kiválasztott emberi nemzetséget. De folytathatjuk a sort Nőé (ezúttal három) fiával: a megátkozott Hámmal (aki a kánaániták ősatya volt), illetve Sémmeel és Jáfettel; majd Ábrahámnak két asszonyától született fiaival: Izmaellel és Izsákkal, majd Izsák ikreivel: Ézsauval és Jákóbbal, akik már Rebeka méhében is tusakodtak (1Móz 25,22). Jákób elsőszülöttje, Rúben súlyosan vétkezett, mert apja feleségével hált (1Móz 49,3), ezért a családi vonalat Júda, illetve József viszi tovább, aki előtt leborulnak majd a testvérei (1Móz 49,8). Júdát (Jákób másik fiát) a magát prostituáltként álcázó menyé, Támár csábította el, aki tőle teherbe esvén ikreket fogant. Ám mégsem az jött ki anyja méhéből, akinek kinyújtott kezére a baba vörös fonalat kötött, hanem Pérec, s Zerák e méhen belüli küzdelemben sajnálatosan alulmaradt (1Móz 38,29–30). József Egyiptomban született két fiát, az elsőszülött Manassét és a második Efraimot az agg Jákób nem úgy áldja meg, amint azt József elvárta: a másodszülött Efraim nyeri el az elsőszülött áldását.

E gigászi méretű testvérküzdelem tehát állandóan ismétlődik, újratermelődik, s a küzdelem végeredményeként mindig ott vannak az alulmaradottak, a „lúzerok”: Kain, Hám, Izmael, Ézsau, Rúben, Zerák, Manassé, s a (sokszor érdemtelenül) győztesek, a „bíborban születettek”: Sét, Sém és Jáfet, Izsák, Jákób (azaz Izrael), Júda, Pérec, Efraim.

Miközben az egymással vetélkedő férfiakra beszélünk, talán első látásra azt mondjuk, hogy a testvérrivalizáció jellemző „férfitbetegség”, s így hajlamosak vagyunk elfeledkezni az egymással vetélkedő nőkről, pedig versengenek ők is a javából, kétségtelenül nem egy társadalmi státuszért, hanem a férfiért! A termékeny rabszolga, Hágár és a terméketlen feleség, Száraj Ábrahámért (1Móz 16); Lea, a nagyobbik, gyenge szemű, de apja által protezsált leány és szép termetű húga, Ráhel pedig Jákóbért (1Móz 29). Szegény Jákóbot Lábán, a nagybátyja rá is szedi: tudta nélkül először az idősebb, de nem oly szemrevaló leányával, Leával fekteti össze, s majd újabb hétévnyi szolgálat után veheti el második feleségként a szeretett Ráhelt (1Móz 29,28).

Mi vagy ki okozza ezt az állandóan újratermelődő, végtelenül ismétlődőnek tetsző, ádáz testvérküzdelmet, a kiválasztás/kiválasztódás és elvetés/elvettetés egyszerre felemelő és tragikus ritmusát? Válaszunk: feszültség támad az elsőszülöttségi jog (és az azzal járó áldás) és annak gyakorlati megvalósítása között. Van egy törvény, de Isten fölülírja, sőt egyenesen szubvertálja saját törvényét! Az áldás megvalósulását megelőzi az Úr furcsa ígérete: „*a nagyobbik szolgál a kisebbnek*” (1Móz 25,23b).

De mit is jelent az elsőszülöttség joga és áldása? 2Móz 13,2-ben olvashatjuk: „*Nekem szentelj Izrael fiai közül minden elsőszülöttet.*” Az számít elsőszülöttnek, aki „az anyja méhét megnyitja”. Lenkeyné Semsey Klára írja: „...az elsőszülöttség egyrészt születésnél fogva adódó ténymegállapítás, másrészt e tényhez kapcsolódó rang, amely kiváltságot jelent... Az elsőszülött nyerte el az atyai áldást (1Móz 25,29kk; 27,36; 48,18), és az örökségből kettős részt kapott (5Móz 21,17). Úgy tekintette Izrael az embernek és az állatnak hímnemű elsőszülöttjét, mint az apa erejének zsengejét (5Móz 22,17), éppen ezért különös megbecsülésben részesítette.”² Az elsőszülöttségi áldás

² Elsőszülött. In: *Keresztyén Bibliai Lexikon*, I: 367. o.

ugyanakkor az Ábrahámnak adott ígéretre is vonatkozik: annak magja lesz az ígéret örököse, aki az áldást hordozza.

Az elsőszülöttség vagy a *primogenitura* kérdése/drámája a Genézis egyik meghatározó témája, négy nemzedéken át jelentkezik az ősatyák életében. Varga Gyöngyi eddig még kiadatlan, de igen értékes disszertációjában írja: „...az elsőszülöttség-áldás elsődlegesen az ősatyák/összülők narratívájához kötődik. Szorosan kapcsolódik azonban az áldás átfogó témája mellett az ígéretes témáját érintő kutatáshoz is. Mindezeket túl pedig Izrael kiválasztottságának teológiai kérdéskörét is érinti.”³

Northrop Frye mutat rá, hogy meglehetősen kétértelmű megtiszteltetés a választott nép számára, amikor az Úr így szól hozzá: „*Elsőszülött fiam az Izrael*” (2Móz 4,22).⁴ Kétértelmű, hiszen láttuk, hogy sokszor az elsőszülött lett a második vagy éppen a vesztes. Abban is igaza van Frye-nak, hogy az elsőszülöttség elsőségének és elvetésének témája a Genézisen túl kiterjed az egész Szentírásra. Ott van a honfoglalásnál, hiszen nem Mózes, hanem Józsué vezetheti be a választott népet az ígéret földjére; de ott van a királyság témájánál is: Saul a kiválasztott és az elvetett, Dávid lesz az új felkent. Ahogy az előbb neveztük: Saul a „lúzer”, Dávid pedig a „bíborban született”.

Frye joggal vonja be Milton *Elveszett paradicsom*át vizsgálódásai körébe, meggyőzően érvelve, hogy az eposz V. könyvében Milton e rivalizáció őstípusát Sátánban, illetve Luciferben látja,⁵ akit – mint az angyalok között a legtökéletesebbet, a kvázi „elsőszülöttet”, az idősebb testvért – kimondhatatlan düh és féltékenység fog el, amikor az Atya proklamálja és felkeni Krisztust: „*Az én fiam vagy! Fiammá fogadtalak ma téged!*” (Zsolt 2,7) Miltonnál:

³ VARGA 2002.

⁴ FRYE 1996, 311. o. Lásd továbbá: FRYE 2004, 117–126. o.

⁵ FRYE 1996, 304. o.

„E nap teremtetem, kit Egyszülött
Fiamnak nyilvánítok ím e szent
Hegyen fölkenve...” (V.603–605).⁶

Amíg az angyalok tökéletes egyetértésben, tánccal ünneplik a Fiú felkenetését, addig az eredetileg „Fényhozó”

„Sátán nem így virraszt – eképp nevezzük,
Mert régi neve nem csöndül az Égben.
Első főangyalok közül való,
ha épp nem első kegyben, hatalomban,
kiválóságban, mégis telve dühvel
Isten Fia ellen, mióta Atyja
tisztelte és fölkenete Messiásnak.
Nem szenvedhette ezt sátáni dölyf,
S magát kisemmizettnek vélte csak.”
(V.658–665).⁷

A kiválasztás és elvettetés témája természetesen az Újszövetségben is tovább él. Gondoljunk a két testvér példázataira (Mt 21,28–32)! Egy embernek két fia volt. Az egyik megígérte, hogy elmegy dolgozni a szőlőbe, és mégsem megy el; a másik nemet mond apjának, és mégis meggondolja magát. Ki teljesítette az Atya akaratát? Felette nagy misztérium rejtőzik e példázatban. De gondolhatunk a tékozló fiú példázatára (Lk 15,11–30): az irigy idősebb fiú elvettetésére és a tékozló „bíborba öltöztetésére”.

Meggyőződésem, hogy Júdás (a Jézus szeretetét eltékozló tanítvány) elvettetésének története is ide tartozik. Ady

⁶ MILTON 1978, 188. o. Eredetiben: „This day I have begot whom I declare / My only Son, and on this holy hill / Him have anointed” (MILTON 1971).

⁷ „Satan, so call him now, his former name / Is heard no more in heaven, he of the first, / If not the first archangel, great in power, / In favour and pre-eminence, yet fraught / With envy against the Son of God, that day / Honoured by his great father, and proclaimed / Messiah king anointed, could not bear / Through pride that sight, and sought himself impaired.”

Júdás és Jézus című verse is eszünkbe juthat: „én voltam a lelked, a másod”. Karl Barth a hatalmasan hömpölygő egyházi dogmatikájában ötven apróbetűs oldalon (35. § 4.) foglalkozik a Júdás-probléma teológiai aspektusaival. *Az elvetett determinációja* című alfejezetben,⁸ s rámutat, hogy az „elvetett” ember az, aki élszigeteli magát Istentől azáltal, hogy ellenáll annak a kiválasztásának, amely Jézus Krisztusban történt. Júdás nem tudott őszinte bűnbánatot tartani, hiába mondta ki, hogy ártatlant árult el, ám mégsem a bűnbocsánat egyedüli forrásához, Krisztushoz fordult. Ezért, amint Luther is írja, az Újszövetség csak a rémület hangján tud beszélni róla.⁹

Egy érdekes jelenségre lehetünk figyelmesek: vannak korszakok, amelyek különös vonzódással és empátiával fordulnak a tragikusan elvetettek irányába. Irenaeustól tudjuk, hogy a gnosztikusok között voltak az Úr ellenfeleit imádó Kain- és Ézsau-követők. A reneszánszban jelenik meg először a Luciferrel és Mefisztofelésszel paktumot kötő Doktor Faustus hősi alakja. Az irodalomtörténetből tudjuk, hogy a romantika mennyire kedvelte az Isten ellen lázadó Sátán figuráját. Byron 1821-ben Kainról írt drámát. Henry Melville *Moby Dick*jének narrátorát Ishmaelnek hívják, napjainkban pedig megjelenik és hódít a gnosztikus eredetű Júdás-kultusz.

Az Újszövetség testvérkapcsolatait pásztázva szóljunk még Pál apostolról, aki Gal 4,22-ben a rabszolga Hágár és Izmael, illetve Sára és Izsák kapcsán az idősebb és elvetett, illetve a fiatalabb és kiválasztott testvér ószövetségi mintáját az Ó- és az Újszövetség, a szolgaság és a szabadság, azaz a judaizmus és a kereszténység allegóriájaként interpretálja.¹⁰ Nem egészen veszélytelen az a tipologizálás, amely a zsidóságot Hágár és Izmael, a Krisztus-követőket pedig Sára és Izsák lelki-utódainak látja.

⁸ BARTH 2004, II/2: 457–506. o.

⁹ LUTHER 1999, 87. o.

¹⁰ BALLA 2010, 162–168. o.

A bibliai primogenitura dinamikus drámájának megértését a tipologikus látásmód segítheti elő. Az egész Szentírást átjárja, sőt keretezi is az elsőszülöttség: a kiválasztás és az elvettetés. Ádám, az elsőszülött ember engedetlensége miatt veszítette el a paradicsomot, s így valójában ő az, aki az emberfaj történetében elsőként lesz vesztes, az elvetett.¹¹ Az első Ádám azonban Róm 5,14 szerint előképe, kiábrázolása, tüpösa a második Ádámnak, azaz Krisztusnak, aki engedelmességével visszanyeri az emberiségnek a paradicsomot, s az emberen helyreállítja a bűn által eltorzított istenarcot. Itt is ugyanarról van szó, mint az Ószövetségben: a másodszülött lesz az elsőszülött. Krisztus immár az „elsőszülött a sok testvér között” (Róm 8,29), feltámadásával ő az „elsőszülött a halottak közül” (Kol 1,18).

Érdeemes itt megjegyeznünk, hogy Augustinus kortársa, a donatista Tyconius ekkleziológiaiag értelmezi a testvérek rivalizációját: szerinte Ézsau és Jákób anyaméhben belüli küzdelme (*duo in uno corpore*) Ábrahám leszármazottai kettős vonalának képe (*Figura est enim duplicis seminis Abrahae*). Az anyaméhben ugyanis szerinte a hamis és az igaz egyház küzdelme zajlik.¹² Augustinus *De Civitate Dei*jében Kain és Ábel küzdelme (XV.V), illetve Ézsau és Jákób versengése (XVI.XXX) a *civitas diaboli*, az ördög országa és a *civitas dei*, Isten országa (sőt – sajnos – a zsidóság és kereszténység, a *synagoga* és az *ecclesia*) versengését is allegorizálja.¹³

A testvérkonfliktus René Girard-féle értelmezéséről, a mimetikus konfliktusról, a másikról mint önmagam tükörképéről, illetve megkettőződéséről, az „ikrek” problémájáról jelen keretek között nem tudok részletesen szólni, a kérdést már részint érintettem a fent említett angol nyelvű tanulmányomban.

¹¹ FRYE 2004, 126. o.

¹² FABINY 2001, 8–9. o.

¹³ Uo., továbbá FABINY 2007, 101–116. o.

A testvérkonfliktus mint vezérmotívum mintegy vörös fonalként húzódik végig a shakespeare-i életművön is: ott van a folytonosság kérdését állandóan firtató királydrámákban, a nagy tragédiákban. Például a *Hamlet*ben, amelyben az imádkozni próbálkozó, de valóságban erre képtelen trónbitorló, a „vérnősző barom” Claudius mondja ki magáról, hogy a kaini ősbűnt, a testvérgyilkosságot követte el, amikor megölte bátyját, az idős Hamletet. Ott van ez a motívum a fattyú Edmund és Edgar konfliktusában a *Lear király*ban vagy a gonosz testvér Antonio által száműzött tudós uralkodó, Prospero, Milánó hercege történetében, *A vihar*ban. Mindegyiket részletesen elemezhetnénk, azonban a tanulmányom címében megadott témát – A (halálos) testvérgyűlölettől a (halálos) testvérszeretetig – egy romantikus komédia, az *Ahogy tetszik* interpretációjával tudom illusztrálni.

Előrebocsátom: a következőkben nem kívánok komplex drámaelemzést nyújtani, hanem e komédiának egy, a témánkhoz szorosan kapcsolódó, ám nem lényegtelen szálát kívánom kibontani.

Annyit azonban el kell mondani, hogy az *Ahogy tetsziket* Shakespeare 1599–1600 környékén írta, éppen akkoriban, amikor Londonban a Temze partján megnyílt a Globe színház. A színház mottója: *Totus mundus agit histrionem* (Az egész világ szerepet játszik) szorosan egybecseng a melankolikus Jaques híres monológjával: „Színház az egész világ” (*All the world's a stage*). A vígjáték Shakespeare egyik híres „romantikus komédiája”, amelyeket „zöld komédiáknak” is neveznek, hiszen az udvar, a civilizált világ képviselőinek konfliktusa, gyűlölködése miatt az alulmaradtak, a jó emberek az erdőbe, a zöld világba menekülnek, ahol a természet és a szerelem gyógyító ereje előbb-utóbb helyreállítja az emberi kapcsolatokat. Mint majdnem minden komédia, az *Ahogy tetszik* is a szerelem-

ről és annak különféle változatairól szól. Míg a tragédiák főhősei (és okozói) általában mindig férfiak, a komédiákat a női nem bája, szépsége, életadó varázsa mozgatja. Az *Ahogy tetszik* főhőse is nő: Rosalinda, Shakespeare egyik, hacsak nem a legnagyobb szerűbb, s ha nem lenne ellopott szó, bátran mondhatnák, legcsodálatosabb teremtménye. Ő maga a szerelem és a színház megtestesítője, tehát maga a nagybetűs élet.

Shakespeare ebben a komédiában különös derűvel éli, játssza és ünnepli a színházat. Rosalinda ugyanis fiúnak, Ganymedesnek öltözik, s amikor az erdőben szerelmével találkozik, nem fed fel neki kilétét, hanem azt ígéri, azt fogja játszani, hogy ő Rosalinda, s biztatja a szintén az erdőben bolyongó Orlandót, csak udvaroljon hevesen neki, majd kigyógyítja őt a szerelem betegségéből. Shakespeare többszörösen is játékosan csavar a nemi szerepeken: tudjuk, hogy színházában férfiak játszották a női alakokat. Tehát egy férfi színész azt játssza, hogy nő (Rosalinda), Rosalinda azt játssza, hogy férfi (Ganymedes), s mint férfi (Ganymedes) pedig azt, hogy nő (Rosalinda). Valóban színház – és szerelem! – az egész világ. Shakespeare az ardennes-i erdőben a pásztorköltészetből ismert falusi-idilli szerelem szellemét is megidézi, bár ironikus előjelet is ad neki. Különféle, néha komikusan inkongruens, néha a perverzitás határát súroló szerelmeket teremt, éltet és mozgat a színpadán, s a dráma végén Hymen, a házasság pogány istennője nem kevesebb mint négy szerelmespár boldog nászát ünnepli.

Irányítsuk figyelmünket a témánkra, a rivalizáló, gyűlölködő, a gyilkosságig is elmenő férfitestvérekre! Mondanám, hogy a mellékcselekményre, de nem mondhatom, ugyanis a testvérkonfliktus az *Ahogy tetszik*ben – a shakespeare-i életműben is egyedülálló módon – egyszerre két szinten is jelentkezik. Először is ott van a kerettörténetben: a gonosz Frigyes herceg száműzte testvérbátyját, az idős herceget az udvarból (akárcsak *A vihar* Prosperóját száműzi Antonio Milánóból), aki most számkivetésben,

az ardennes-i erdőben él, de – jó ember lévén – mégsem boldogtalan, s az erdei Robin Hood-élet kedvesebb is számára, mint a „festett pompa”, „az irigy udvar”, hiszen itt nem észlelhetni „Ádám büntetését”. Szinte panteisztikus hittel vall a természet isteni erejéről:

„S életünknek, melybe közügy be nem tör,
Nyelve a fák, könyve a gyors patak,
Szónoklata a kő, és szíve minden:
Nekem tetszik itt.” (II.1.15–18.)¹⁴

A testvérgyűlölet másik szála az Arany Jánoson nevelkedett magyar olvasóknak egészen ismerősnek tűnhet. Olivérről és Orlandóról van szó, akik nem véletlenül emlékeztetnek bennünket Toldi György és Toldi Miklós jól ismert konfliktusára. Megjegyezzük: a gonosz testvér megnevezésében Shakespeare nem részrehajló az idősebb javára vagy kárára. Amíg a kerettörténetben Frigyes, a fiatalabbik testvér a gonosz, Olivér és Orlando testvércapcsolatban (akárcsak a Toldiban) az idősebbik testvér nyomja el gonosz módon a fiatalabbikat. A hasonlóság, sőt egybeesés jelenségére a két mű genealógiájában találjuk meg a magyarázatot. Shakespeare közvetlen forrása Thomas Lodge 1590-ben megjelent prózarománca: *Rosaylinde. Eupheus Golden Legacie*. Arany Toldijának közvetlen forrása Ilosvai Selymes Péter (1520 k. – 1580 k.) *Az híres neves Tholdi Miklósnek jeles cselekedeteiről és bajnokoskodásáról való historia*, amely Debrecenben jelent meg 1574-ben. Fest Sándornak a Toldi-mondáról szóló kutatásaiból tudjuk, hogy Ilosvainak ugyanaz volt a forrása, mint Thomas Lodge *Rosalyndájának*: a Chaucer-kéziratokból ismert 15. századi középfangol költemény, a *The Tale of Gamelyn*. Tehát ez a mesés történet a Shakespeare-komédia és

¹⁴ SHAKESPEARE 1980. Angolul: „And this our life, exempt from public haunt, / Finds tongues in trees, books in the running brooks, / Sermons in stones, and good in everything.” SHAKESPEARE 1984.

Arany költeményének a közös „nagyapája”. Fest Sándor csokorba szedi azokat a motívumokat, amelyek megegyeznek a középkori mese főhőse (Gamelyn) és az ifjú Toldi Miklós (és tegyük hozzá azonnal: Orlando) között: 1. Az idősebb testvér (Tholdi György, Olivér) elnyomja a kisebbiket; 2. Véletlenül megölik bátyjuk szolgáját; 3. Hűséges öreg szolgál kíséri útján a hőst (Aranyánál Bence, Shakespeare-nél Ádám); 4. A párviadal motívuma; 5. Királyi jutalom.¹⁵ A testvérrivalizáció témája tehát a *The Tale of Gamelyn*-ből származik, ám Rosalynde alakját és az erdei kalandtörténetet Thomas Lodge találta ki. Nála a száműzött herceget Gerismondnak s a Rosalyndbe beleszerető kisebb testvért Rosadernek hívják. Sir John of Bordeaux három fia (Saladyne, Fernandyne és Rosader) megfelelnek az *Ahogy tetszik*-ben említett Sir Roland de Bois három fiának (Olivér, Jakab, Orlando), s mindkét műben csak a történet legvégén bukkan fel a középső fiú.¹⁶

Shakespeare komédiája a kisebbik fiú, Orlando és az őt elnyomó báty, Olivér erőszakba torkolló konfliktusával kezdődik: „A törvény kedvezményekben részesít velem szemben, mert elsőszülött vagy; de ez a szokásjog nem foszt meg a véremtől... épp annyi van bennem atyámból: noha elismerem, hogy mint öregebb, közelebb vagy a rangjához.” (I.1.45–50.)¹⁷ Orlando panasza: „Atyám meghagyta a végrendeletében, hogy jó nevelést adj; te parasztnak neveltél, dugva, rejtve tőlem mindent, ami úriemberi tudás. Atyám lelke kitör belőlem, és nem tűröm tovább ezt az állapotot.” (I.1,66–71.)¹⁸

¹⁵ FEST 1938, 305–337. o.

¹⁶ MUIR 1957.

¹⁷ „The courtesy of all nations allows you my better, in that you are the first born, but the same tradition takes not away my blood, were there twenty brothers betwixt us. I have as much of my father in me as you, albeit I confess your coming before me is nearer to his reverence.”

¹⁸ „My father charged you in his will to give me good education: you have trained me like a peasant, obscuring and hiding me all gentleman-like qualities. The spirit of my father grows in me, and I will no longer endure it.”

Olivér sötét jelleme nyilvánvaló lesz, amikor a hűséges szolgát, az öreg Ádámot egyszerűen „vén ebnek” („old dog”) nevezi.

A következőkben Olivér és a birkózó Charles párbeszédének vagyunk a tanúi. Az udvar hivatalos birkózója előadja: suba alatt megtudta, hogy Orlando készül felépni ellene, aki „fiatal és gyengécske”, s ezért Olivért arra kéri, térítse el fivérét, máskülönben vállalnia kell a megszégyenülést. A hazug és képmutatóan „testvérileg” (*brotherly*) módon beszélő Olivér erre azt válaszolja, hogy öccse „tele van becsvággal, irigysége kikezdi mindenkinek az érdemét, alattomos és aljas cselekedet szól ellenem, édestestvére ellen”,¹⁹ s azt tanácsolja, hogy Charles ne kímélje őt. A birkózó Charlest tehát kaini gyilkos céljainak eszközeként akarja felhasználni. Amikor Charles távozik, Olivér így szól magában: „Most pedig felbizgatom a dali ifjút: remélem, megérem a végét; mert a lelkem, nem tudom, miért, semmit se gyűlöl úgy, mint őt. Pedig szelíd; iskolázatlan és mégis művelt; tele van nemes törekvéssel, mindenki büvölten rajong érte: valósággal bevette magát az embereknek, különösen az én házam népének a szívébe, amely engem legjobban ismer, úgyhogy engem mindenki megvet: de hát ez nem tart soká; a díjbirkózó rendbe hoz mindent...” (I.1.162–169.)²⁰

A nagy birkózás azonban – az udvar színe-java s a bátor Orlandót Herkules oltalmába ajánló Rosalinda és a szintén neki drukkoló Célia előtt – másképp alakul, mint amire számítottak. Orlando úgy földre teperi Charlest, hogy az nyekkenni sem tud. Orlando Charlest győzte le, őt magát

¹⁹ „...full of ambition, an envious emulator of every man's good parts, a secret and villanous contriver against me his natural brother.” (I.1.141–143.)

²⁰ „Now I will stir this gamester. I hope I shall see an end of him, for my soul – yet I know not why – hates nothing more than he. Yet he's gentle, never schooled and yet learned, full of noble device, of all sorts enchantingly beloved, and indeed so much in the heart of the world, and especially of my own people, who best I know him, that I am altogether misprised. But I shall not be so long, this wrestler shall clear it.”

pedig a szerelem. De amikor Frigyes megtudja, hogy Sir Roland, a győztes ifjú apja az Idős herceg embere volt, nincs maradása az udvarban. Megtudja még, hogy akibe beleszeretett, a száműzött herceg leánya.

Frigyest hatalmába keríti a céltalan s végső soron önpusztító gyűlölet: Rosalindát is száműzi, mert azt gondolja, hogy erénye és népszerűsége az udvarnál elhomályosítja saját leánya fényeit. Rosalinda és Célia kölcsönös szeretete és egymáshoz való hűséges ragaszkodása jól ellenpontozza a férfitársadalomban kialakult testvérgyűlöletet. „Két igazi testvér / Nem szereti úgy egymást, ahogy ők” (I.2.265–266.)²¹ – mondják róluk. Célia is így jellemzi kettejük kapcsolatát:

„Együtt ébredtünk. Mulattunk, tanultunk,
S mint Juno hatyui, bárhova mentünk,
Egyek voltunk, választhatatlanok.” (I.3.69–72.)²²

Jóban-rosszban is egymással maradnak: Rosalinda férfiruhába, Célia pásztorlánynak öltözve az okosan szellemes bolond, Próbakő társaságában elindulnak az ardennes-i erdőbe, s kezdetét veszi a komédia.

Orlando viszont a hűséges Ádámtól értesült, hogy a sikerei miatt a dühtől és irigységtől még inkább tomboló Olivér fel akarja gyújtani a házat, amelyben alszik, s ha ez nem sikerül, más tervei is vannak, hogy végezzen vele. „[M]észárszék ez a ház” (II.3.26.)²³ – mondja neki az öreg. Ők is menekülnek tehát – az ardennes-i erdőbe. Orlando nemeslelkűségére vall, hogy a fáradtságtól és az éhségtől már majdnem halálán lévő Ádámban tartja lelket, a testét pedig magára veszi, s amikor ő is kiegészve az Idős hercegbe és embereibe botlik, addig

²¹ „...whose loves / Are dearer than the natural bond of sisters.”

²² „...we still have slept together, / Rose at an instant, learn'd, play'd, eat together, / And whereso'er we went, like Juno's swans, / Still we went coupled and inseparable.”

²³ „...this house is but a butchery.”

nem vesz magához táplálékot, amíg öreg társáról nem gondoskodik. Az ő sorsukat mélyen érti az Idősebb herceg, hogy

„A nagy és egyetemes színpadon
Búsabb darab is fut, mint amilyenben
Mi játszunk.” (II.7.136–139.)²⁴

Válaszként mondja el a melankolikus Jaques a nagy monológot: „Színház az egész világ.” Ezzel a cselekmény eljutott a tragikus mélypontra, ami ezek után következik, az már valódi színház, a mélységből fokozatosan felemelkedő komédia: szerelem és szerep, szerep és szerelem; a szerelem szerepe és a szerep szerelme. S Rosalinda nemcsak szerepet játszik, hanem ő a nagy rendező, sőt az egész darabot is már ő írja tovább. Minden szépen halad egy boldog kifejtlet felé.

De talán mégsem ennyire egyszerű. És mi van a gonoszokkal: Friggyessel és Olivérral? Szövetkeznek vagy egymás ellen fordulnak? A III. felvonás elején egy pillanatra találkoznak, s Frigyes kilátásba helyezi: ha Olivér nem találja meg öccsét, bosszúja ellene fordul. Hiába mondja neki Olivér: „Sose szerettem az öcsémet” (III.1.14.),²⁵ Frigyes megvetéssel taszítja el őt magától: „Úgy hát / Még gazabb vagy” (III.1.16).²⁶

Ők most hosszú időre eltűnnek a szemünk elől, mert eközben az erdőben zeng az ének, Ámor nyilai röpködnek, és szerelmek születnek a legkülönbözőbb és legváratlannabb kiadásokban. Silvius, a pásztorfiú szerelmes az őt hidegen visszautasító Phoebébe, aki viszont – bizonyára Freud nagy meglepődésére – a fiúnak álcázott Rosalinda iránt lobban szerelemre. A kifinomult udvari műveltséget sziporkázó Próbakő pedig Juciba, a tenyeres-talpas pa-

²⁴ „This wide and universal theatre / Present more woeful pageants than the scene / Wherein we play in.”

²⁵ „I never lov'd my brother in my life.”

²⁶ „More villain thou.”

rasztlányba szerelmes, s csak azért sóhajtozik, hogy „bár több poézist dugtak volna beléd az istenek” (III.3.13).²⁷ Orlando pedig játssza a Ganymedes/Rosalinda által neki kiszabott szerepet: jár „udvarolni”, mert úgy gondolja, egy ál-Rosalindának vall szerelmet, miközben Rosalinda eközben élvezettel s a játéktól önfeledten habzsolja szerelmének bókjait. Orlando búcsúzik, és esküvel ígéri, hogy két óra múlva visszatér.

Már csak egy személy van pártában: Célia. Nem sokáig. Rosalinda és Célia Orlandót várják, de helyette más érkezik: Olivér, méghozzá egy véres kendővel. Olivér elmeséli, hogy Orlando, miközben az erdőn át bolyongott, egy tölgy alatt egy torzonborz alvó embert pillantott meg. Nyakára éppen egy kígyó tekeredett, ám az idegen érkezéssel cikázott vissza a bokorba. Ott viszont egy nőstény oroszlán hevert, amely az alvó moccanására várt. S amikor Orlando közel hajolt hozzá, megpillantotta, hogy testvérbátyja az. Célia Orlando elbeszéléséből emlékszik, hogy e testvérbáty „a legelvetemültebb / Testvér a földön” (IV. 3.122–123).²⁸ Rosalinda kérdésére, hogy otthagytá-e az embert az éhes fenevadnak, Olivér így válaszolt:

„Kétszer is elfordult, hogy veszni hagyja;
De a jóság nemesebb, mint a bosszú,
S a kísértésnél erősebb a vér:
Birokra kelt az oroszlánnal és
Csakhamar leterítette.” (IV.3.217–131.)²⁹

És ekkor az elbeszélő az egyes szám harmadik személyből átvált az elsőre:

²⁷ „I would the gods had made thee poetical.”

²⁸ „The most unnatural / That liv'd amongst men.”

²⁹ „Twice did he turn his back, and purpos'd so. / But kindness, nobler ever than revenge, / And nature, stronger than his just occasion, / made him give battle to the lioness, / Who quickly fell before him.”

OLIVÉR

„...A zajra

Ébredtem föl nyomorult szenderemből.

CÉLIA

Te vagy a bátyja?

ROSALINDA

Akit a haláltól – ?

CÉLIA

S aki annyiszor meg akartad ölni?

OLIVÉR

Az voltam; de már nem vagyok, nem is fáj

Bevallani, mi voltam: oly édes a megértés, és ami most
vagyok.

ROSALINDA

S a véres zsebkendő?

OLIVÉR Egy pillanat. –

Mikor elmondtunk mindent, hogy mi történt,

S könnyekben fürödtek szavaink,

Hogy például hogy jöttem e vadonba –

Ő végül a herceghez vezetett,

Aki más ruhát és ételt adott,

És rábízott öcsém szeretetére.

Orlando rögtön barlangjába vitt,

S levetkezett; ugyanis itt, a karján,

Az oroszlán feltépte a húsát, mely

Mindeddig vérzett, ő ekkor elájult

S ájultában téged szólongatott.” (IV.3.132–156.)³⁰

³⁰ „From miserable slumber I awaked. / CELIA: Are you his brother? / ROSALIND: Was't you he rescued? / CELIA: Was't you that did so oft contrive to kill him? / OLIVER: 'Twas I; but 'tis not I. I do not shame / To tell you what I was, since my conversion / So sweetly tastes, being the thing I am. / ROSALIND: But, for the bloody napkin? / OLIVER: By and by. / When from the first to last betwixt us two / Tears our recountments had most kindly bathed, / As how I came into that desert place: – / In brief, he led me to the gentle duke, / Who gave me fresh array and entertainment, / Committing me unto my brother's love; / Who led me instantly unto his cave, / There stripp'd himself, and here upon his arm / The lioness had torn some flesh away, / Which all this while had bled; and now he fainted / And cried, in fainting, upon Rosalind.”

A könyvtárnyi Shakespeare-szakirodalomban viszonylag kevesen mutattak rá,³¹ hogy Orlando itt már nemcsak a mitikus Herkules, hanem a tipikus Krisztus, azaz Krisztus típusa is. Mert ki az, aki az őt lihegve üldözőkért, a bűnösökért a gonosz, démoni erőkkkel is kész birokra kelni? Ki az az igaz ember, aki – amint a zsoltáros mondja – „Oroszlánon és áspiskígyón jársz, megtaposod az oroszlánkölyköt és a sárkányt” (Zsolt 91,13)?³² Csak a *Christus Victor* az, aki harcol, küzd értünk, ellenségeiért, s akinél „a jóság nemesebb, mint a bosszú, / S a kísértésnél erősebb a vér”. Ő az, aki, bár győztes e küzdelemben, „az oroszlán mégis feltépi húsát”, amint azt a protoevangélium megjövendölte: „Ellenségeskedést támasztok közted és az asszony közt: a te utódot és az ő utódja közt: ő a fejedet tapossa, te meg a sarkát mardosod.” (1Móz 3,15) Bár a végső győzelem a Victoré, a kivívott győzelemért a győztes vére folyt. A „véres zsebkendőnek” ebben az összefüggésben van emblematikus jelentősége.

És ezen a ponton válik nyilvánvalóvá Krisztus halálának értelme. Nem azért adta magát halálra Krisztus, hogy a haragvó Atyát kiengesztelje irántunk (az ember iránt az Istent kiengesztelni nem kell, hiszen szeret; a bűn iránt viszont nem lehet, mert szentsége a bűnnel összeférhetetlen). Vég helyi Antal helyesen mutatott rá, hogy Krisztus áldozata miatt nem Istennek kell megváltoznia az ember iránt, hanem a bűnösnek az Isten iránt: „Krisztus haláláért, de azt nem önmagában nézve, hanem a bennünk véghezvitt művéért engesztelődik ki irántuk Isten, és csillapul le bűneink miatti haragja.”³³

Aki nem tompa az isteni kegyelemre, ha megérinti őt a megváltás misztériuma, akkor üldözőből követő lesz, azaz megtér. Ez történt a testvére haláláért Kainként lihegő Olivér életében is. Ha az (embertől származó)

³¹ Például KNOWLES 1966, 1–22. o. ROBINSON 2008, 157–174. o.

³² Erre a bibliai utalásra Marsha S. ROBINSON a fent említett tanulmányában hívja fel a figyelmet: 2008, 167. o.

³³ VÉGHELYI 2008, 141–156. o.

halálos testvérgyűlöletben az (Istentől, illetve Krisztustól származó) halálos testvérszeretet megéri a bűnöst, akkor élete száznyolcvan fokos irányváltást vesz. Vajta Vilmos mutat rá Anders Nygren (1890–1978) svéd teológus világhíres könyve, az *Eros és agapé* alapján: „Az egyik legmegragadóbb pont Nygrennek az a gondolata, hogy Isten nem a szentség, hanem a bűn bázisán hozza létre a vele való szövetséget. Így az agapét ténylegesen »halálos« szeretatként lehet, illetve kell jellemezni, hiszen Róm 6,10-ben az apostol az odaadást az áldozatra vonatkozó képpel juttatja kifejezésre. Vagyis a szeretet legteljesebb mértékben Isten áldozatában, a kereszten valósul meg.”³⁴

Mert mi is a „megtérés” (Olivér az eredetiben is a „conversion” szót használja)? Olivér találó megfogalmazásában: „Az voltam; de már nem vagyok”, az eredetiben „’Twas I; but ’tis not I”. A közelmúltban megjelent *Irányváltás – Humán értelmiségiek megtérése* című kötetben az egyik tanúságtevő is ugyanezekkel a szavakkal írja le megtérése lényegét: „Ma nem az vagyok, aki egykor voltam. Egy irányra voltam beállítódva... de irányultságom megfordult, amit akkor izgalmasnak láttam, ma már nem értékes, s amit akkor lenéztem, ma számomra a legdrágább cél.”³⁵

És ekkor a darabban megtörténik a csoda: a szerelem nyilaitól mind ez ideig megóvott Célia és Olivér ugyanúgy első látásra egymásba szeretnek, mint a darab elején Orlando és Rosalinda. Jelentős üzenete van ennek a történetnek: amíg önmagunk körül forgunk, s a gyűlölet hajt bennünket, addig alkalmatlanok vagyunk a szerelemre, s ilyenkor legfeljebb az erősz hajt bennünket. Ám ha megtérünk, ha megtapasztaltuk az agapé, a halálos szeretet mibenlétét, akkor készen állhatunk az igazi szerelemre, mert ilyenkor nem nekünk kell futkosni a másik után, hanem Istentől ajándékba kapjuk azt, akit ő nekünk legjobbnak talál.

³⁴ FABINY 2009a, 315. o.

³⁵ FABINY 2009b, 119. o.

És mi lesz a testvérgyűlölő, gonosz Frigyes herceggel? Shakespeare ezt a szálát is elvarrja, igaz, rövidebben, kevésbé kidolgozottan, mint Olivérét. A dráma végén megjelenik a középső testvér, De Bois Jakab, aki arról számol be, hogy bár Frigyes

„célja az volt,
 Hogy bátyját elfogja és megölje.
 E vad erdő szélén azonban egy
 Öreg remetével találkozott,
 Aki néhány szóval eltérítette
 Szándékától és a földi világtól:
 Trónját számkivetett bátyjára hagyta
 És visszaadta minden vagyonát
 A számkivetetteknek.” (V.5.156–163.)³⁶

A remete hatására tehát Frigyes is megtér, s talán az sem véletlen, hogy egyedül a melankolikus Jaques nem megy vissza az udvarba az idős herceg társaságában, ő inkább a megtért Frigyest választja, mondván: „az újhítűektől / Sok mindent lehet hallani, tanulni” (V.4.183–184).³⁷

Ez tehát az *Ahogy tetszik* kétszintes testvérrivalizációja, amelyet a komédia parabolikus szubtextusaként értelmeztünk. Természetesen az egész drámát nem foghatjuk fel keresztény allegóriaként, ám a komplex komikus cselekménybe Shakespeare finoman, sokak számára észrevétlenül szötte be ezt a – Krisztus-hit szemüvegén keresztül érzékelhető és értelmezhető – fonalat.

³⁶ „Duke Frederick... / In his conduct, purposely to take / His brother here, and put him to the sword. / And to the skirts of this wild wood he came, / Where, meeting with an old religious man, / After some question with him, was converted / Both from his enterprise and from the world, / His crown bequeathing to his banish'd brother, / And all their lands restor'd to them again / That were with him exil'd.”

³⁷ „Out of these convertites, There is much matter to be heard and learn'd.” Az Arden-kiadás szerkesztője hozzáteszi, hogy V. Károly 1555-ös lemondása után kolostorba vonult.

Befejezésként már csak egy gondolat kívánkozik ide. A dráma végén Rosalinda, a nagy művész és rendező az élet nagy színpadán felvonultatja a négy szerelmespárt: Orlandót és önmagát, Olivért és Céliát, Silviust és Phoebét, Próbakőt és Jucit. És ekkor Hymen, a házasság római istennője áldást mond. . .

„Az Ég is akkor boldog,
Midőn a földi dolgok
Jó véget érnek.” (V.4.108–110.)³⁸

Az angol eredetiben az *atone together* kifejezést olvassuk, amelyet az angol nyelv a bibliafordító William Tyndale-nek köszönhet. Az *atonement*, azaz „at-one-ment” kifejezést Tyndale 2Kor 5,18–21 fordításakor alkalmazta, ezzel adta vissza a görög καταλλάσσω igét: Isten Jézus Krisztusban békéltette meg, azaz forrasztotta ismét egygé önmagával a tőle a bűneset óta elszakadt világot, azáltal, hogy az embert önmagával a keresztfá oltárán „lecserélte”. Az Egyszülöttét bűnné, átokká tette érettem és helyettem, s ezért nekünk is adta a békéltetés szolgálatát. Az „at-one-ment” két szóból származik, s ez a két fél egygé válását fejezi ki. Feltételezi, hogy e két fél korábban elidegenedett egymástól, a megbékélés révén ismét harmóniába kerülnek.

Az *atonement*, a rekonziliáció, megbékélés (Cserháti Sándor szerint: „kibékélés”³⁹) Isten és a bűnös ember megromlott kapcsolatának helyrehozására, valamint a testvérét gyűlölő ember gyógyítására vonatkozik. Ha az első földi bűn a halálos testvérgyűlölet volt, akkor ezt csakis az önmagát halálra adó tökéletes isteni szeretet teheti jóvá. A halálosan tökéletes isteni szeretet, a krisztusi agapé tudja egyedül a testvérgyűlöletet testvérszeretetté alakítani. Ez az önmagát halálra adó isteni szeretet – hitünk értelmében a kereszt – az egyedüli reménység, az egyedüli gyógyulás az emberi nemzetség halálos betegségére.

³⁸ „Then is there mirth in heaven, / When earthly things made even / Atone together.”

³⁹ CSERHÁTI 2009, 200–209. o.

- BALLA Péter: A rabszolgaság képének páli használata a Hágár-alleóriában. Ford. Gáncs Tamás. *Lelkipásztor*, 2010/4. 162–168. o.
- BARTH, Karl: *Church Dogmatics*. II/2. köt. *The Doctrine of God*. T&T International, London – New York, 2004. 457–506. o.
- CSERHÁTI Sándor: *Pál apostolnak a korinthusiakhoz írt második levele*. Luther Kiadó, Budapest, 2009.
- FABINY, Tibor: Brothers as Doubles. Birthright and Rivalry of „Brothers” in Genesis and Shakespeare. In: Ittész Gábor – Kiséry András (szerk.): *Míves semmisségek. Elaborate Trifles. Tanulmányok Ruttkay Kálmán 80. születésnapjára. Studies for Kálmán G. Ruttkay on His 80th Birthday*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba, 2002. 35–47. o.
- FABINY Tibor: Tyconius kettős egyházzól alkotott elképzelésének ágostoni átvétele és/vagy félreértelmezése. In: *Tyconius-tanulmányok*. Hermeneutikai Kutatóközpont, Budapest, 2001. /Hermeneutikai Füzetek 26./ 5–25. o.
- FABINY Tibor: Tyconius hermeneutikája és ekkleziológiája. In: Fehér Bence – Köncöl Miklós (szerk.): *Orpheus búcsúzik. Tanulmányok Sarkady János tiszteletére*. Károli Egyetemi Kiadó, Budapest, 2007. 101–116. o.
- FABINY Tibor: Vajta Vilmos teológiája. In: uő: *Szótörténetek. Hermeneutikai, teológiai és irodalomtudományi tanulmányok*. Luther Kiadó, Budapest, 2009a. 310–325. o.
- FABINY Tibor: Kanyargós utakon – Őhozzá. In: Fabiny Tibor – Tóth Sára (szerk.): *Irányváltás. Humán értelmiségiek megtérése*. Luther Kiadó – Hermeneutikai Kutatóközpont, Budapest, 2009b. 101–121. o.
- FEST Sándor: A Toldi-monda. *Budapesti Szemle*, 1938 (248. évf.). 305–337. o. Reprint kiadása in: uő: *Skóciai Szent Margittól a Walesi bárdokig. Magyar–angol történeti kapcsolatok. Anglo–Hungarian Historical and Literary Contacts*. Szerk. Czigány Lóránt – Korompay H. János. Universitas Könyvkiadó, Budapest, 2000. 187–209. o.
- FRYE, Northrop: *Kettős tükör. A Biblia és az irodalom*. Európa, Budapest, 1996.
- FRYE, Northrop: The Question of Primogeniture. In: Frye, Northrop – Macpherson, Jay: *Biblical and Classical Myths. The Mythological Framework of Western Culture*. The University of Toronto Press, Toronto–Buffalo–London, 2004. 117–126. o.

- Keresztyén Bibliai Lexikon. Szerk. Bartha Tibor. 1. köt. A Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Budapest, 1993.
- KNOWLES, Richard: Myth and Type in *As You Like It*. *ELH*, 33. évf. (1966). 1–22. o.
- LUTHER, Martin: *The 1529 Holy Week and Easter Sermons of Dr. Martin Luther*. Ford. Irving L. Sandberg. Jegyz. és bev. Timothy J. Wengert. Concordia Academic Press, Saint Louis, 1999.
- MILTON, John: *Paradise Lost*. Szerk. Alaister Fowler. Longman, London, 1971.
- MILTON, John: *Elveszett paradicsom*. Ford. Jánosy István. Európa, Budapest, 1978.
- MUIR, Kenneth: *Shakespeare's Sources*. 1. köt. *Comedies and Tragedies*. Methuen, London, 1957.
- ROBINSON, Marsha S.: The Earthly City Redeemed. The Reconciliation of Cain and Abel in *As You Like It*. In: Batson, Beatrice (szerk.): *Reconciliation in Selected Shakespearean Dramas*. Cambridge Scholars Publishing, Newcastle, 2008. 157–174. o.
- SHAKESPEARE, William: *Ahogy tetszik*. Ford. Szabó Lőrinc. Európa Könyvkiadó – Magyar Rádió és Televízió, Budapest, 1980.
- SHAKESPEARE, William: *As You Like It*. Szerk. Agnes Latham. Methuen, London – New York, 1984. /The Arden Shakespeare./
- VARGA Gyöngyi: *Az elsőszülöttség áldása*. Doktori értekezés. Evangélikus Hittudományi Egyetem, Budapest, 2002.
- VÉGHÉLYI Antal: Krisztus halálának értelme. In: Béres Tamás – Kodácsy-Simon Eszter – Orosz Gábor Viktor (szerk.): *Krisztusra tekintve hittel és reménnyel. Ünnepi kötet Reuss András 70. születésnapjára*. Luther Kiadó, Budapest, 2008. 141–156. o.